

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE BİR BALKAN ŞEHİRİ: İPEK*

A BALKAN CITY IN THE LAST PERIOD OF OTTOMAN EMPIRE: PEC

Mucize ÜNLÜ**

Özet

İpek, Kuzey Arnavutluk Alplerinin eteklerinde Metohija Ovası kenarında yer alan bir şehirdir. Ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu net olmayan bu antik şehir XIII. yüzyıl sonlarında Sırp Başpiskoposluğu'nun merkezidir ve 1346'da Patriklik derecesine yükseltilmiştir. Eski Sırp Krallığı zamanından beri bir din ve kültür merkezi olan İpek, II. Mehmet döneminde Osmanlı hakimiyetine alınmış ve bu tarihten XIX. yüzyıla kadar bazen nahiye bazen de kaza merkezi olarak idare edilmiştir. Tanzimat döneminde Üsküp ve Niş eyaletleriyle Manastır vilayeti içinde yer aldıktan sonra en son Kosova vilayeti dahilinde oluşturulan İpek sancağının merkezi olmuştur. Bu makalede XIX. yüzyılda özellikle de Tanzimat sonrasında Osmanlı kurum ve kuruluşlarında ve toplumsal yapıda gerçekleştirilmeye çalışılan değişim ve dönüşümün İpek'teki yansımaları, kazanın ekonomik ve sosyal durumu ve Osmanlı hakimiyetinden çıkış süreci değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İpek Kazası, İmar Faaliyetleri, Nüfus, Asayiş Sorunu.

Abstract

Pec is a city which is on the foothill of Northern Albanians Alps and near the plain of Metohija. This ancient city, it is not known that when or who by it was established, was the centre of Serbian archiepiscopate in the 13th century and in 1346 it took the degree of patriarchate. Pec, that had been a religious and cultural centre from the Ancient Serbian Kingdom, came under the domination of the Ottoman Empire during the reign of Mehmet II and it was administered sometimes as a *kaza* (sub-district) and sometimes as a *nahiye* (subdivision of *kaza*) until the 19th century. In the period of *Tanzimat*, Pec became a sub-district within the provinces, respectively Skopje, Nis and Monastir, finally became the centre of Pec district within the Kosovo province. In this paper we will try to examine how the institutional changes and transformations of the Ottoman Empire in the 19th century, especially after the *Tanzimat*, reflected on Pec, the social and economic circumstance of the city and the process of getting out of the Ottoman domain.

Keywords: District of Pec, Public Works, Population, Public Order Crime.

Giriş

Antik bir şehir olan ve Ortaçağ tarih kaynaklarında Pech (Pek) şeklinde kayıtlı bulunan İpek, Arnavutça Pey (Pejë), Slavca Peć (Pec), Latince Peck, Türkçe İpek olmak üzere farklı şekillerde adlandırılmıştır¹. İpek'in adının vaktiyle şehirde üretilen ipekten geldiği ileri sürülmektedir².

* Bu çalışma 23-24 Ekim 2013 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilen II. Uluslararası Balkanlar ve Göç Kongresi'nde sunulan bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

Arnavutluk'un Dukagin kısmında yer alan İpek'in Milattan önceki devirlerde Pelasiçler tarafından kurulduğu sanılmaktadır. O zaman burada sakin olan halk İlliryalıların müttefiklerine katılıp kendi kabilelerinden oluşan bir grup tarafından idare edilmiştir. Milattan bir iki asır önce Makedonya Devleti ile Roma arasındaki harpte İllirya, Makedonya'nın yanında yer almış ve Romalıların başarılı olması sonucunda Makedonya ile birlikte İllirya da ortadan kaldırılmıştır. İpek kasabası, diğer Arnavutluk bölgeleri gibi önce Roma'ya, daha sonra da Bizans'a tabi olmuştur. Roma yıkıldıktan sonra bir süre hiçbir yere tâbi olmamış, sonra bir ara Venedik Cumhuriyeti'ne ve daha sonra Zeta Kralliyeti'ne tabi olmak durumunda kalmıştır. En sonunda da Arnavutluk'ta prenslik kuran Dukagin'in kumandasını kabul etmiştir³.

Kuzey Arnavutluk Alplerinin eteklerinde Metohija ovasının kenarında yer alan İpek'in ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, hakkında çok az bilgi bulunan bir Roma şehri üzerinde yer aldığı ileri sürülür. XIII. yüzyıl sonlarında Sırp Başpiskoposluğu'nun merkezi olan İpek⁴, 1346'da patriklik derecesine yükseltilmiştir. Sırp Patriklik merkezi haline gelişi İpek kasabasının gelişmesinde önemli rol oynayacaktır⁵. Eski Sırp Krallığı devrinde bir din ve kültür merkezi olan, tarihî manastırları ve anıtları bulunan İpek şehri, tüm Slavlar için büyük bir anlam taşımakta, Katolikler için Roma, Müslümanlar için Mekke ne anlam ifade ediyorsa Slavlar için de İpek o anlamı ifade etmekteydi⁶.

II. Mehmet'in 1455'teki Sırbistan Seferi'yle Osmanlı hâkimiyetine alınan İpek⁷, İşkodra 1479'da Venediklilerden alınınca yeni oluşturulan İşkodra sancağına dâhil edilmiştir⁸. 1485 tarihli tahrir kayıtlarına göre 105'i Hıristiyan, 33'ü Müslüman olan

**Doç. Dr. , Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, SAMSUN, munlu@omu.edu.tr

¹ Skender Rizaj, *Kosova, Arnavutların ve Türklerin Dünyü, Bugünü ve Yarını*, İstanbul 1993, s. 235; Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, Çev: Ali Taner, İstanbul 1998, s. 152.

² Raif Vırmıça, *Kosova Hamamları*, Ankara 2002, s. 97. Şehrin Osmanlılar tarafından İpek olarak adlandırılmasına ilişkin bir rivayete göre ise İpek'in eski adı Petşiyum idi. Fatih tarafından fetih için görevlendirilen kişi fetih sonrasında serdar-ı ekrem huzuruna geldiğinde serdar “ -o havalı nasıldır? Diye sormuş, sözü edilen kişi de “-iyi, pek” cevabını vermiştir. Şehre buna izafeten “İpek” denilmiştir. (*Kosova Vilayeti Salnamesi (KVS)*., H. 1314, s. 584).

³ KVS., H. 1314, s. 582-583.

⁴ John V. A. Fine, John Van Antwerp Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, The University of Michigan Press, 1994, s.309.

⁵ Machiel Kiel, “İpek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 366; Vırmıça, *Kosova Hamamları*, s. 97.

⁶ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Çev: Zaver Biberyan, İstanbul 1999, s. 270.

⁷ John V. A. Fine, John Van Antwerp Fine, s. 569.

⁸ Kiel, s. 366; KVS., H. 1314, s. 583.

138 haneli bir nahiyeye merkezidir. Giderek gelişen İpek'te Hıristiyan nüfus azalırken Müslüman nüfusta önemli artış olmuştur. Fizikî yapı olarak da her geçen gün gelişen İpek, 1530'da İskenderiye sancağına bağlı bir kaza merkezi durumundadır. İslâm kültürü çizgisinde gelişimini sürdüren kaza aynı zamanda Hıristiyanlar için de önemli bir dinî merkez olma niteliğini korumuştur⁹.

XVI. yüzyılda İpek'i kökenlerini Ortaçağ'da Arnavutluk'ta varlık göstermiş olan Dukagin ailesine dayandıran Mahmudbeyoğullarından valiler yönetmişlerdir¹⁰. Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar Seferi'nde konakladığı yerlerden biri olan, Kaniye fatihi Damad İbrahim Paşa'nın harekâtında üs olarak kullanılan¹¹ İpek, 1684 ve 1689 yıllarında Avusturya'nın işgaline uğramıştır. 1689'daki işgalde Avusturya tarafından yağmalanmış ve İpek patriği bölgeyi terk etmek durumunda kalmıştır¹². 1690'daki mücadelelerde de kasaba yanmış, patriklik merkezi yağmalanmıştır¹³. 1717'de Belgrad'ın Avusturya ordusu tarafından işgalinden sonra Osmanlı hükümeti İpek'e fermanlar göndermiş ve düşmanın teşviki ile çıkarılan isyanları bastırmak için mahallî kuvvetler ile tedbirler almaya çalışmıştır. Bölgede sükûnet ancak Pasarofça Antlaşması ile sağlanabilmiştir¹⁴. Uzun bir süre toparlanma mücadelesi verilen İpek'te yöneticiler 1738-1739 yıllarında da veba salgını ile mücadele etmek durumunda kalmışlardır¹⁵. 1783-1784 yıllarına kadar bazen Dukagin sancağına merkez olan bazen de mülhak olarak idare edilen İpek, bu tarihten sonra nahiyeye yapılarak İşkodra sancağına katılmıştır¹⁶. İşkodra beyi Buşatlı Mahmut Paşa XVIII. yüzyıl sonlarında İpek'i işgal

⁹ Kieł, s. 367. 1219'da İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'nden ayrılarak bağımsız olan Sırp Patrikhanesi, Fatih Sultan Mehmed'in Sırbistan'ı fethinden sonra kapatılmış, kiliseleri ile cemaati Ohri'deki Bulgar Kilisesi'ne bağlanmıştır. Bu durum 1557'ye kadar sürmüştür, Sokollu Mehmed Paşa bu tarihte Sırp Kilisesi'ni İpek'te tekrar açtırmış ve kardeşi Makarije'yi başına getirmiştir. Sırp Patrikliği'nin bu bağımsız dönemi 1766'da kapatılıncaya kadar sürmüştür. (Erhan Afyoncu, "Osmanlı İdaresinde Sırbistan", *Balkanlar El Kitabı*, C. I, Ankara 2006, s. 355). 1766'da III. Mustafa'nın çıkardığı bir fermanla İpek Patrikliği kapatılıp Sırp Kilisesi İstanbul Patrikliği'ne bağlanmıştır. (Kani Nesimi, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2000, s. 14). Andonyan, bu tarihte Fener Patrikhanesi'nin İpek Sırp Piskoposluğu'nu lağvettiğini belirtmektedir. (Andonyan, s. 93). İpek Patrikliği'nin bu zaman zarfında sınırları Kosova, Sırbistan, Karadağ, Bosna, Bulgaristan'da Samakov, Köstendil, Dubniçe, Cuma-i Bâlâ ve Rila Balkanı'nı kapsamaktaydı. (Aşkın Koyuncu, "Yunanistan'da Bağımsız Devlet", *Balkanlar El Kitabı*, C. I, Ankara 2006, s. 491).

¹⁰ Noel Malcolm, *Kosova Balkanları Anlamak İçin*, İstanbul 1999, s. 131, 217-218.

¹¹ "Pec (Peç)", *Türk Ansiklopedisi*, 26, Ankara 1977, s. 449.

¹² Rizaj, s. 217-226.

¹³ Kieł, s. 1367.

¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, I. Kısım, Ankara 1995, s. 138; Harp Akademileri Komutanlığı, *Makedonya*, İstanbul 1992, s. 50.

¹⁵ Kieł, s. 367.

¹⁶ KVS., H. 1314, s. 584.

ederek kendi arazisine katmış ve buradan 1831'de Bosna ordusu tarafından uzaklaştırılabılmıştır¹⁷.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İpek

Mülki Yapı

XIX. yüzyıla kadar idari, sosyal ve ekonomik bakımdan değişime uğrayan, işgal ve saldırılara maruz kalan İpek'te bu yüzyılda da değişim devam etmiştir. Tanzimat döneminde ülke genelinde mülki alanda gerçekleştirilen düzenlemeler İpek'te de kendini göstermiştir. 1849-1860 yılları arasında Üsküp eyaletine bağlı Prizren livasının bir kazası¹⁸ olan İpek, Prizren'de eşkıyalığın artması ve güvenliğin sağlanamaması sebebiyle Yakova ve Üsküp ile birlikte 1863 yılında Niş eyaletine ilhak edilmiştir¹⁹. Bu değişiklikte Mithat Paşa'nın Niş'teki uygulamalarından olumlu sonuç alınması etkili olmuştur²⁰. 1866 yılında ise İpek kazasının Yenipazar'a ilhakı söz konusu olmuştur. Bu konuda Rumeli valiliği bazı mahzurlar açıklamış olmasına rağmen Yenipazar kaymakamlığı ilhakın gerçekleşmesi yönünde tercih bildirmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda İpek halkının bilinen mizaçları sebebiyle kaza Yenipazar'a ilhak edilse de yine iyi bir şekilde idaresinin mümkün olmayacağı anlaşılmış ve mevcut durumun sürdürülmesine karar verilmiştir²¹. 1874-78 yılları arasında Manastır vilayetine bağlı Prizren sancağının kazalarından biri²² statüsünde olan İpek, 1881 yılında teşkil edilerek Kosova vilayetine bağlanan İpek sancağının merkez kazası olmuştur²³.

İpek'te bu tarihten sonra da mülki yapı ile ilgili ufak çaplı düzenlemeler yapılmıştır. 1909 yılında kazada yeni nahiyeler teşkil edilmiş ve bu nahiyelerin müdürleri ile diğer memurların maaşı için Dâhiliye bütçesine 162 bin kuruş eklenmiştir²⁴. 3 Temmuz 1910'da Kosova vilayeti dâhilinde yapılan mülki düzenlemeler kapsamında İpek'te Pogorava ve Varna kollarında nahiye teşkiline dair

¹⁷ Kırel, s. 367.

¹⁸ *Salname-i Devlet-i Aliye-yi Osmaniye (SDAO)*, H. 1266, s. 65; *SDAO*, H. 1271, s. 78; *SDAO*, H. 1273, s. 87; *SDAO*, H. 1278, s. 129.

¹⁹ Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, s. 168.

²⁰ Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, İstanbul 1996, s. 62.

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ (MVL.)*, Nr. 1065/90, Selh-i Zilhicce 1282/15 Mayıs 1866.

²² Mucize Ünlü, *Manastır Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996, s. 75; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 251.

²³ *KVS.*, H. 1314, s. 584; *Selanik Vilayeti Salnamesi*, H. 1299, s. 169; *SDAO*, H. 1328, s. 756.

²⁴ *Düstur*, Tertib-i Sani, C. IV, Nr. 175, Dersaadet 1331, s. 454.

irade çıkmıştır²⁵. İpek kaza merkezinde 1910-1911 yıllarında 191 köy, Çorvik ve İstok isimlerinde 2 de nahiye bulunmaktadır²⁶. 1912 yılı ortalarında mahallî yöneticiler Ayoranofça'da bir nahiye teşkil edilmesi ve Çorvik ve İstok nahiyeleriyle merkez livaya bağlı köylerin irtibatının değiştirilmesi yönünde talepte bulunmuşlardır. Hükümet, bu değişikliğe niçin ihtiyaç duyulduğu, teşkil edilecek nahiye için hükümet konağı ve tahsisat olup olmadığı gibi hususların bildirilmesini ve değişiklik yapılmasına lüzum gösterilen köylerin ve ismi belirtilen nahiyelerin sınırlarını gösteren bir kroki düzenlenerek gönderilmesini istemiştir²⁷. Bu yazışmalar bölge Osmanlı idaresinden çıkıncaya kadar İpek'te mülkî yapıyla ilgili ufak da olsa düzenlemelerin sürdüğünü göstermektedir.

Coğrafi Yapı

Batıdan İşkodra vilayeti ve Karadağ, doğudan Priştine sancağı, güneyden Manastır vilayeti ve kuzeyden Yeni Pazar sancağı ile çevrili²⁸ olan İpek, Arnavutluk Alpleri diye bilinen İşkodra dağ silsilesinin güneydoğu eteğinde ve bir ova kenarında yer alır. Sulak, bağ ve bahçeleri bol, havası güzel bir yerdir. Arazisi dağlık olmakla beraber verimli vadileri vardır. Orman bakımından zengin²⁹ olup kaza dâhilinde mevcut 6 ormanda meşe, çam, kayın gibi ağaçlardan kereste elde edilmekteydi. Kazada 6 da yayla vardır³⁰.

Tuna, Tuna'ya bağlı Lim ve Drin Nehri'nin bir kolu olan Ak Drin suyu İpek sancağını sulamakta³¹, İpek şehrinin ortasından temiz ve soğuk suyuyla Bistrica nehri geçmektedir³². İpek'te pek çok insan tarafından ziyaret edilen kaplıcalar³³ ve lezzetleri dolayısıyla halkça makbul görülüp kullanılan birçok pınar mevcuttur. Ayrıca Bahçe köyü civarında bir bana³⁴ ve kasabaya iki saat mesafedeki Çernolef köyü civarında suyu kükürtlü bir kaplıca vardır. Yine kasabanın güneyinde, iki saat uzaklıkta Decan Kilisesi

²⁵ *Düstur*, Tertib-i Sani, C. II, Nr. 119, Dersaadet 1330, s. 415.

²⁶ *SDAO*, M. 1328, s. 752.

²⁷ *BOA*, *Şura-yı Devlet Mülkiye (ŞD.MLK.)*, Nr. 35/16, 9-12 Şaban 1330/24-27 Temmuz 1912.

²⁸ Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Dersaadet 1313, s. 133 ; *KVS.*, H. 1314, s. 589.

²⁹ Şemseddin Sami, "İpek", *Kâmûsü'l-A'lâm*, C. II, İstanbul 1314, s. 1116; Ali Cevad, s. 133.

³⁰ *Prizren Vilayeti Salnamesi (PVS.)*, H. 1291, s. 84.

³¹ Şemseddin Sami, s. 1116; Ali Cevad, s. 133.

³² *Vırnıça*, s. 97.

³³ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul 1333, s. 47.

³⁴ *KVS.*, H. 1314, s. 588.

yakınında ekşi madeni bir su bulunmaktadır³⁵. Şehrin yerleştiği ova, manzarası ve iklimi ile Avrupa'nın en güzel yerlerinden biri olarak gösterilir. İpek'te aynı anda dört mevsim birlikte yaşanır. Ağustos'ta İpek ve ovalarında sımsıcak yaz yaşanırken, şehrin 7 km. batısında Rugova tepelerinde ilkbahar, biraz daha yüksek Rugova dağlarında ise sonbahar hüküm sürer³⁶.

Çoğunluğu Arnavutlardan oluşan, inatçılıkları ve sertlikleri ile bilinen halk geleneklerine sıkı bir şekilde bağlıdır³⁷. Halkın büyük bölümü özellikle dağlıları Arnavutların Kiga koluna mensuptur³⁸. Kabileler halinde yaşarlar ve kan davalarını takip ederler. Dilleri Arnavutçadır. Kazanın kuzeybatı taraflarında Boşnakça da konuşulur, Türkçe bilen ise çok azdır³⁹. Maarif açısından diğer Osmanlı bölgeleri kadar gelişmemiştir. Halkın en fazla itibar ettiği şey silahtır ve onlara göre silahşorluk mukaddes bir vazifedir⁴⁰.

Ekonomik Durum

İpek halkı geçimini büyük oranda eski usul ziraat yoluyla sağlamaktaydı. Arazisinin büyük bir kısmı dağlık ve dağ silsilelerinin eteklerindedir. Nehir kenarlarında bulunan düz yerler ve vadiler ise kumluk ve taşlık olduğundan ziraat gelişmemiştir⁴¹. Osmanlı fethi sonrasında hem civar coğrafyalarda örneğin Bar Kale yerleşkesinde olduğu gibi yeni tarımsal ürünlerin yöre halkına Osmanlı çiftçileri ve yöneticileri aracılığıyla tanıtıldığı tahmin edilmektedir⁴². Ziraî ürünleri arpa, buğday, yulaf, mısır, çavdar, lahana, patates, fasulye, sebze, kenevir ve yer elmasıdır. Suyun bolluğundan dolayı her meyvenin yetiştiği kasabada sarı can eriği, gül ve şerbet elmaları ve armut meyvelerin en iyileri kabul edilirdi. Bu meyveler ile kestane ve ceviz civar kasabalara, vilayet merkezine ve bazen de İstanbul'a götürülerek satılırdı. İpek'in fasulyesi de bölgede tercih edilen ürünlerdendir⁴³. Ancak İpek sancağının en iyi yolları Yakova, İpek, Mitroviçe, Priştine arasındaki kısımlarla sınırlı kaldığından bölge halkı ürünlerini

³⁵ PVS, H. 1291, s. 84.

³⁶ Rizaj, s. 235.

³⁷ Şemseddin Sami, s. 1116.

³⁸ Dağ kabileleri için bkz: İlkay Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2014, s. 9, 61, 66.

³⁹ Ali Cevad, s. 133; Şemseddin Sami, s. 1116; KVS., H. 1314, s. 626-627.

⁴⁰ KVS., H. 1314, s. 626-627.

⁴¹ KVS., H. 1314, s. 585.

⁴² Mehmet Yavuz Erler & Dušan Mlacovic, "Antik Bir Kalede Osmanlı Tarzı Yaşam: Bir Kroki Bir Hikâye; Adriyatik Bar Kalesi (1523-1881)", *Studies of the Ottoman Domain*, C. 6, S. 11, Ağustos 2016, s. 52.

⁴³ KVS., H. 1304, s. 230-231; KVS., H. 1314, s. 586-587.

başka yerlere kolaylıkla götürerek yeterince istifade edememiştir. Nakliye vasıtaları genellikle at olup nadiren araba kullanılmaktaydı⁴⁴.

İpek'in kenar bölgeleri bağ açısından zengin olup siyah üzüm yetiştirilirdi. Elde edilen üzümler satıldıktan sonra kalan kısmı bağ bozumundan sonra Hıristiyanlar tarafından şarap yapımında kullanılırdı⁴⁵. Kazada dağ, mera ve yaylalar bol olduğundan öküz, manda, inek, at, kısrak, koyun, keçi, tavuk, kaz, ördek gibi hayvanların en iyileri yetiştirirdi. İnek, koyun ve keçilerin süt, yağ ve etinden faydalanılır, fazlası satılırdı⁴⁶. Bununla birlikte kazaya dışarıdan benzer ürünlerin getirilerek satıldığı da olurdu. Nitekim Karadağlı kadınların pire otu, sumak, tedavi amaçlı kullanılan çeşitli şifalı bitkiler, canlı hayvan ve kurutulmuş et gibi ürünleri İpek kasabasına getirerek sattıkları bilinmektedir⁴⁷.

İpek kasabasında basit el zanaatları ile uğraşan çeşitli sanayi esnafı vardı. Gümüş avani, sırma ve işlemeli Arnavut elbisesi, ipek ve pamuktan gömleklilik ve çarşaflık bez gibi ürünler imal edilirdi. İpeklilerin en iyi oldukları ve ticaretini yaptıkları zanaat eski usul tüfekçilik, kuyumculuk, terzilik, ayakkabıcılık, serraclık, berberlik ve debbağlıktı. Tüfekçiler, tüfek, tabanca ve çeşitli silahlar, kuyumcular ise simden tel işi çeşitli eşyalar imal ederlerdi⁴⁸. Kaza halkı elde ettiği ürünleri çevre kasaba ve kazalarda satarak geçimlerini sağlardı⁴⁹. Debbağlar, meşin ve sahtiyani imal ederek gelen tüccara satarlardı. XVIII. yüzyıl başlarında İpek'te 50 tabakhane vardı⁵⁰. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında İpek sancağında yeni tarz dericiliği geliştirmek üzere Beykoz Debbağhanesi'nden Eğinli İstavri bölgeye gönderilmiştir⁵¹.

İmar Faaliyetleri

İpek fethedildiğinde kasabanın merkezinde bulunan Arnavut kilisesi camiye dönüştürülmüş ve Ebu'l-Feth adı verilmişti. Daha sonraları bu caminin adı Çarşı Camii olmuştur. XVI. yüzyılda İpek'te Merre Hasan Paşa, Merre Hüseyin Paşa (Kurşunlu),

⁴⁴ KVS., H. 1314, s. 627.

⁴⁵ KVS., H. 1314, s. 586.

⁴⁶ KVS., H. 1304, s. 331; KVS., H. 1314, s. 587.

⁴⁷ Abidin Temizer, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013, s. 181.

⁴⁸ PVS., H. 1291, s. 85; Ali Cevad, s. 133; Şemseddin Sami, s. 1116; KVS., H. 1314, s. 627.

⁴⁹ KVS., H. 1304, s. 230; KVS., H. 1314, s. 586.

⁵⁰ Malcolm, s. 173.

⁵¹ TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, İstanbul 2007, s. 181.

Gülfe Hatun, Gazi Kasım Paşa ve Ferhat Paşa Camileri inşa edilmiş, XVII. yüzyılda bunlara Defterdar Camii eklenmiştir. Camilerin yanı sıra Memi Paşa Medresesi, Mevlevi Tekkesi, Memi Şah Hamamı, Kasım Paşa Çeşmesi ve Karanlık Çarşı dikkate değer yapılardır. Ayrıca çok sayıda dükkân, mektep, çeşme ve hamam bina edilmiştir⁵². XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tanzimat dönemindeki yapılanmaya paralel olarak İpek'te de yeni yapılar inşa edilerek ya da mevcut yapıların tamiri suretiyle imar faaliyetleri sürdürülmüştür. Kazada 1860'ların başında hükümet konağı bulunmamakta, memurlar kira ödeyerek farklı yerlerde oturmaktaydılar. 1862 yılı sonlarında kaza halkı masrafı 40 bin kuruş olan bir konak inşa edebileceklerini bildirince hükümet yeterli büyüklükte arsanın satın alınarak konağın yapılması için bölgeye emirname göndermiştir. İpek halkı, kazalarında ihtiyacı karşılayacak bir hapisane de bulunmadığını ve hapisane olarak kullanılan yerin yeni yapılacak olan hükümet konağına oldukça uzak olduğunu belirterek inşa edilecek hükümet binasının avlusuna 6 odalı bir de hapisane yapabileceklerini bildirmiştir⁵³. İncelemeler sonunda söz konusu binanın 19.333 kuruş sarf edilerek yapılabileceği tespit edilmiş ve bu meblağ uygun bulunmuştur. Sağlamlığına dikkat edilmesi ve keşif tutarını aşmaması kaydıyla hapisane binasının hemen inşasına başlanması yönünde karar çıkmıştır⁵⁴.

Yüzyılın son çeyreğine girerken kazada 5 koğuşlu bir kışla, 2 saat, 528 dükkân, 8 han, 1 hamam, 11 cami, 1 kilise, 12 mektep ve 2 medrese bulunmaktadır. Ayrıca kasaba yakınındaki Arsenid köyünde bir Ortodoks kilisesi ve kasabanın güneyinde, iki saat mesafede gayrimüslimlerce meşhur olan Decan isimli büyük, mamur bir kilise vardır⁵⁵. Beş altı yıl içinde İpek'teki yapılar çeşitlenmiş ve sayıları artmıştır. Bu tarihte kazada 1 hükümet konağı, 1 kışla, 2 saat, 28 han, 2 hamam, 651 mağaza, fırın ve dükkân, 83 değirmen, 7 karakol, 35 çeşme, 32 cami, 7 kilise, 2 medrese, 1 rüştiye, 1

⁵² Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 354; Rizaj, s. 236.

⁵³ BOA, MVL., Nr. 956/8, 12 Rebiülâhîr 1279/7 Ekim 1862.

⁵⁴ BOA, MVL., Nr. 960/26, 12 Şevval 1279/2 Nisan 1863. 15 Ekim 1891 tarihinde söz konusu konağın darlığı ve harabiyeti sebebiyle binasının yıkılarak arsasının bitişiğindeki kışlaya ilhak edilmesi ve kasabanın uygun bir yerinde yeniden bir hükümet konağı inşası için irade çıkmıştır. (*Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, s. 237).

⁵⁵ PVS., H. 1291, s. 84; KVS., H. 1304, s. 229. 1850'de Prizren'e giden bir İngiliz gezgin İpek'te patrikhaneye bağlı olarak faaliyet gösteren bu manastırın Hristiyan ve Müslüman yerli halk arasında büyük saygınlık gördüğünü gözlemlemiştir. (Malcolm, s. 233).

kütüphane bulunmaktadır⁵⁶. 1895 yılında ise bu yapılara 20-30 mağaza, birkaç karakol ve bir topçu tabyası eklenmiş durumdadır⁵⁷.

Mevkiinin öneminden dolayı İpek'te askerî yapılanmaya da önem verilmiştir. 1862 yılı sonlarında kazada daimi olarak bir tabur asker ikame edilmek üzere bir kışla ile bir hastanenin inşası talep edilmiştir. Ancak önemli mevkilerin hepsinde asker bulundurulması faydalı görülse de İpek kazası yakınında bulunan Vasovik, Gusinye, Yeni Pazar ve Seniçe mevkilerinde birkaç tabur asker bulundurulacağından zikredilen kışla ve hastanenin inşasından vazgeçilmesi bildirilmiştir⁵⁸. 1882-1883 yıllarında Kosova vilayeti piyade ve süvari sınıflarını oluşturan dörder taburdan birer tanesi İpek'tedir⁵⁹. 1899 yılı ortalarında 3 çavuş ile 40 jandarmanın vilayet jandarma taburuna ilaveten İpek'te istihdamı kararlaştırılmıştır⁶⁰. 1898 yılı Mart'ında İpek'te Mutasarrıf İbrahim Fevzi Paşa tarafından kışla içinde askerlere mahsus olmak üzere bir hamam inşa ettirilmiştir⁶¹.

1874-1875 yıllarında kazada zaptiye askerinin kaldığı 5 karakol vardı⁶².1907 yılında, kazada bir süre önce yağın şiddetli yağmur ve fırtınadan etkilenmiş ve yıkılacak hale gelmiş olan jandarma karakollarının onarımı gündeme gelmiştir. Valilik ve Rumeli Müfettişliği'nin çalışmaları neticesinde İpek kasabesindeki Kıbtıyan Mahallesi karakolunun 402 kuruş 10 para, Beran Mahallesi jandarma karakolunun 245,5 kuruş, Podgor kolu caddesinde bulunan jandarma karakolunun ise 496 kuruş 10 para masrafla tamir edilebileceği tespit edilmiştir⁶³.

Nüfus

Yüzyılın son çeyreğine girerken İpek'in nüfusu 18.795'tir. Nüfusun 9.981'i Müslüman, 8.814'ü gayrimüslimdir⁶⁴. Beş altı yıl içerisinde nüfusun 23.221 olduğu görülür. Bu rakam yalnız erkek nüfusu kapsamaktadır. Nüfusun dağılımı 16.065

⁵⁶ KVS., H. 1300, s. 136-137.

⁵⁷ KVS., H. 1314, s. 587. 1902 yılı sonlarında İpek sancağında Ziraat Bankası şubesi açılmıştır. (BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV), Nr. 1/25, 3 Kanûn-ı Evvel 1318/16 Aralık 1902).

⁵⁸ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Mühime (A.MKT.MHM.), Nr. 244/63, 18 Rebiülâhir 1279/13 Ekim 1862.

⁵⁹ KVS., H. 1300, s. 124.

⁶⁰ Yeni Asır, Nr. 391, 17 Safer 1317/27 Haziran 1899, s. 3.

⁶¹ Yeni Asır, Nr. 264, 6 Zilkade 1315/29 Mart 1898, s. 3.

⁶² PVS., H. 1291, s. 85.

⁶³ BOA, TFR.I.KV., Nr. 165/16468, Gurre-i Cemâziyelevvel 1325/12 Haziran 1907.

⁶⁴ PVS., H. 1290, s. 112.

Müslüman, 5.310 Hıristiyan (1300'ü Katolik), 1.846 Müslüman muhacir şeklindedir⁶⁵. 1881/82-1893 Osmanlı genel sayımına göre kaza merkezinin nüfusu 8.114'ü Müslüman, 4.348'i Bulgar, 374'ü Latin olmak üzere 12.836 olarak gösterilmiştir⁶⁶. İpek ve Prizren sancaklarında özel durumlarından dolayı tam anlamıyla nüfus sayımı yapılamamıştır. Bu sancaklar için verilen rakamlar, kaydı yapılabilen erkek nispetinde kadın nüfus ilave edilerek elde edilmiştir. Bu çerçevede 1893-1894 yıllarında İpek kazasının nüfusu 16.228 Müslüman, 8.696 Bulgar, 748 Latin olmak üzere toplam 25.672'dir. Nüfusun yarısı erkek, yarısı kadındır⁶⁷. Rugova, Pogdur, Beran, Orta adlarıyla 4 nahiye ve 192 köyü ihtiva eden İpek kazasında yukarıda da zikredildiği üzere nüfus yazımı layıkıyla yapılamamıştır. Kazanın genişliği, nahiye ve köylerin büyüklüğü ve özellikle de hanelerdeki nüfusun yoğunluğuna bakıldığında 1895 yılı itibariyle nüfusun 50 binden az olmadığı düşünülebilir⁶⁸. 1900 yılında İpek'in kadın, erkek genel nüfusu için verilen rakam 34.618'dir. Nüfusun dağılımı 25.234 Müslüman, 5.909 Bulgar, 2032 Rum, 1.245 Latin, 147 gayrimüslim Kıbtî, 51 Katolik şeklindedir⁶⁹.

Eğitim

Gayrimüslimler açısından bakıldığında XIX. yüzyıl ortalarına kadar İpek'te Sırların okulları bulunmamakta Katolıklere ait okullarda dersler İtalyanca görülmekteydi⁷⁰. Müslümanlar için klasik mektepler haricinde batı tarzında eğitim kurumları yüzyılın ikinci yarısından itibaren dikkati çekmektedir. 1862 yılı sonlarında kaza halkı masraflarını karşılamayı taahhüt ederek bir rüştiye mektebi inşa edilmesi talebinde bulunmuştur. Bölgenin önemine binaen orada bir mektep açılarak çocukların eğitilmesi elzem görüldüğünden mektep açma talebi merkezde olumlu karşılanmıştır⁷¹. İpek kazasında rüştiye mektebi açılması talep edildiği dönemde, Anadolu ve Rumeli'nin çoğu kazalarında rüştiyeler açılarak halkın cehaleti giderilmeye çalışılmaktaydı. Bu tür

⁶⁵ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, s. 333-334.

⁶⁶ Karpat, s. 296-297

⁶⁷ KVS., H. 1311, s. 212, 22-223.

⁶⁸ KVS., H. 1314, s. 585.

⁶⁹ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzat (Y.PRK.DH.)*, Nr. 11/46, 2 Haziran 1316/15 Haziran 1900; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, s. 341. İpek, Gusinye ve Yakova kazalarından müteşekkil İpek sancağının genel nüfusu ile ilgili olarak 1901 yılı için 115.000, 1910 yılı için ise 185.622 rakamları verilmektedir. (Bartl, s. 97).

⁷⁰ Malcolm, s. 231. Pope Dantcha adlı kız okulunun kurucusu, bölgede çok değer verilen Katharina adlı bir kadındı. (G. Muir Mackenzie and A.P. Irby, *Travels In The Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Vol. I, London, Daldy, Isbister & CO.56, Ludgate Hill, 1877, p. 247).

⁷¹ BOA, *MVL.*, Nr. 958/3, 20 Cemâziyelevvel 1279/13 Kasım 1862.

taşra mekteplerine öğretmen maaşı ve diğer masraflar için yıllık yaklaşık 14 bin kuruş tahsis edilmesi gerekmektedir. Oysa hazinede bunun için yeterli tahsisat yoktu. Bu sebeple zikredilen mektebin açılmasından vazgeçilmiş ve 250 kuruş maaşla bir muallim gönderilerek kaza halkı tarafından yarı rüştiye tarzında bir mektep inşa edilmesi uygun görülmüştür. Mektep için köylülere ve gayrimüslim halka yüklenilmemesi ve inşa masraflarının varlıklı ve hayırsever Müslüman halk tarafından karşılanması bildirilmiştir. Hükümet bu tür yerlerde rüştiyeden ziyade yarı rüştiye tarzında ufak mektepler açılmasını ve öncelikle çocuklara âdab ve dinî esaslar ve daha sonra gerekli fenlerin öğretilmesini tasarladığından irade de bu yönde çıkmıştır⁷².

1862 yılındaki bu girişimden sonra, 1877-1878 yıllarında kazada ikinci rüştiye mektebi inşa edilmiştir⁷³. Daha sonraki yıllarda İpek sancağı genelinde mevcut mekteplerin ıslah edilerek iptidai usulüne dönüştürülmesi ve mektep bulunmayan yerlerde yeni okullar tesis edilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda Kosova vilayeti maarif hissesinden ve İstanbul'a gönderilen 150 bin kuruştan 100 bin kuruşun bu maksat için tahsisi yönünde irade çıkmıştır⁷⁴.

Yüzyılın son çeyreğine girerken 12 sıbyan mektebi bulunan İpek'te⁷⁵ 1893-1894 yıllarında kaza merkezinde 16'sı erkek, 1'i kızlara ait olmak üzere 17, bağlı köylerde de 2 olmak üzere toplam 19 sıbyan mektebi vardır. Bu mekteplerde 19 öğretmen görev yapmakta, 242 talebe öğrenim görmektedir⁷⁶. Ayrıca kazada 41 öğrencinin devam ettiği 2 tane de medrese vardır⁷⁷. Sözü edilen medreselerden biri Numan Paşa tarafından Bulazade Mahallesi'nde yaptırılan Bulazade Medresesi, diğeri ise bölge halkı tarafından Osman Çavuş Mahallesi'nde yaptırılmış olan Osman Çavuş Medresesi'dir⁷⁸. Kazada Bulazade Mahallesi'nde bir de kütüphane vardır⁷⁹. 1863-64 yıllarında Hacı Hüseyin Bey tarafından bina edilmiş olan Bulazade Kütüphanesi'nde 1898-1899 yıllarında 69 kitap bulunmaktadır⁸⁰.

Kosova valisi Hafız Paşa, 1898 yılı ortalarında İpek ve Priştine taraflarında eğitimin geliştirilmesi için yeni mektepler açılması ve mevcut okulların ıslahı yönünde

⁷² BOA, *İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)*, Nr. 479/21727, 9 Receb 1279/31 Aralık 1862.

⁷³ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321, s. 649.

⁷⁴ BOA, *Dahiliye Nezareti Islahat (DH.TMIK.S.)*, Nr. 25/68, 13 Safer 1317/23 Haziran 1899.

⁷⁵ *Manastır Vilayeti Salnamesi (MVS.)*, H. 1292, s. 102-104.

⁷⁶ *KVS.*, H. 1311, s. 192, 226-227.

⁷⁷ Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti*, Ankara 2014, s. 196-197.

⁷⁸ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, H. 1321, s. 635-636.

⁷⁹ Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti*, s. 212-213.

⁸⁰ *SDAO*, M. 1328, s. 418-419; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, H. 1316, s. 1142.

çalışmalar yapmıştır⁸¹. Bir süre sonra İpek sancağında açılacak olan 40 iptidai mektebine 200'er kuruş maaşla muallimler tayin edilmesi kararlaştırılmıştır⁸². Sancak dâhilinde ihtiyaç duyulan mekteplerin açılması için irade çıktığından sancakta bulunan Vali Hafız Paşa tarafından gerekli düzenleme yapılmış ve İpek kasaba merkezinde 8, kazaya bağlı köylerde 14 mektebin tesisi kararlaştırılmıştır. İlgililere söz konusu mekteplerin inşası ve muallimlerin vilayet merkezinde imtihan edilerek tayinlerine başlanmasına dair emir verilmiştir. Bu mektepleri sürekli olarak teftiş etmek üzere 333 kuruş maaşla bir de müfettiş tayin edilmiştir⁸³.

Kosova genelinde eğitimle ilgili çalışmalar Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarına kadar sürmüştür. Vilayetin mahallî hususiyeti ve padişahın teşrifinin husule getirdiği olumlu manevi etkiyi idame için acilen bazı ıslahat yapılmak istenmiştir. Ancak vilayet genelinde bir plan dâhilinde inşası kararlaştırılan iptidai mekteplerinin eksiksiz olarak inşasını taahhüt edecek talip çıkmamıştır. Bunun üzerine vilayetteki iptidai mektepleri ile İpek ve Prizren idadilerinin emaneten yaptırılmasına karar verilmiştir⁸⁴.

Kazadan İmparatorluk merkezine öğrenci gönderildiğine dair de kayıtlar vardır. İpek'teki Ortodoks mektebinde tahsil gören Mate, Rafko, Bulumir, Aristie adında dört kişi İstanbul'daki mekteplerden birine kayıt olmak istemişler ve 1895 yılında Mekteb-i Sultani'de ücretsiz tahsil görmek üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir⁸⁵.

Asayiş Sorunu

İpek, gerek bulunduğu mevki gerekse halkının yapısı sebebiyle asayiş sorununun eksik olmadığı yerlerden biri olmuştur. Yüzyılın son çeyreğine kadar genelde reformlara muhalefet şeklinde tezahür eden olaylar bu tarihten sonra Makedonya Sorunu çerçevesinde farklı bir mahiyet kazanmış, son yıllarda ise Arnavutların ayrılıkçı hareketi şekline dönüşmüştür. Bu süreçte asayişini temin etmek için askeri tedbirlere başvurma sıklıkla akla gelen ve genellikle başvurulmuş bir yöntem olmuştur.

Üsküp valisi Mustafa Paşa, 1861 yılı başında İpek ve Yakova malisyalı halkının durumuyla ilgili olarak bölgeye bir tabur redif askeri gönderilmesi için

⁸¹ *Yeni Asır*, Nr. 296, 2 Rebiülevvel 1316/21 Temmuz 1898, s. 3.

⁸² *Yeni Asır*, Nr. 381, 11 Muharrem 1317/22 Mayıs 1899, s. 3.

⁸³ *Yeni Asır*, Nr. 383, 18 Muharrem 1317/29 Mayıs 1899, s. 3.

⁸⁴ BOA, *Babiali Evrak Odası (BEO.)*, Nr. 3917/293716, 16 Receb 1329/13 Temmuz 1911.

⁸⁵ *Yeni Asır*, Nr. 3, 30 Eylül 1311/12 Ekim 1895, s. 3.

girişimde bulunmuştur⁸⁶. Bu iki kazada teftişte bulunan Mehmed Tevfik Efendi'nin 7 Eylül 1862 tarihli tezkeresi, bölgedeki durumu yansıtması açısından dikkat çekicidir. Zikredilen tarih itibarıyla iki kazada halkın silahları tamamen toplattırılmış, yıllardır alınamayan vergiler tahsil edilmeye başlanmıştır. Ağnam sayımına halkın bir kısmı razı olmuş, razı olmayanlar ise ikna edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte Yakova malisiyasıyla sınırdaş olan kasabalar halkının çoğu yol kesmekte, haydutluk yapmakta, suç işleyenler buralara gelerek saklanmakta ve halkı kışkırtmaktadırlar. Yapılan incelemelerde İpek ve Yakova'da kabile mensuplarından ve halkın önde gelenlerinden bazı kişilerin kaza halkının bu duruma gelmelerinde etkili olduğu anlaşılmıştır. Zikredilen kişiler iyi niyetli kimseleri de etkileyerek vergilerin vaktinde toplanmasına engel olmuşlardır. Bu durumda söz konusu kazalara dirayetli birer kaymakam tayin edilerek maiyetlerine beşer yüz nefer muvazzaf asker verilmesi ve İpek ve Yakova'da ikişer tabur asker kışlattırılması halinde bölgede asayişin sağlanabileceği, tahrir ve vergi tahsilinin layıkıyla yapılabileceği anlaşılmıştır. Böylelikle bu iki kazadan hazineye önemli miktarda gelir gönderilebilecektir. Bölgede arazi sulak ve verimli olduğundan halkın dut ve zeytin fidanı dikip ziraat yapmaya teşvik edilmesi halinde hazineye başka yararlarının da olabileceği tespit edilmiştir⁸⁷. Ancak bu tespit ve alınan tedbirler bölgede çıkacak ayaklanmaları önleyememiştir. Kosova'nın batı kesiminde vergi ve zorunlu askerlik yüzünden 1866'da çıkan ayaklanma 1867 yılında bastırılabilmiştir. 1869'da İpek halkı sevmedikleri kaymakamlarını kentten kovmuşlar⁸⁸ ve Müslümanlardan alınan vergiyi artırmak ve askeri tedbirler alarak bu kararı uygulamak isteyen kaymakamı pusu kurarak arkadan vurmuşlardır⁸⁹.

Osmanlı Devleti için büyük bir yıkım olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi güvenlik ve asayiş problemi yaşanan İpek'i de etkilemiştir. Harp sürecinde kazada yoğun süvari çatışmaları olmuş⁹⁰, harp sonrasında ise kaza yaşanan nüfus hareketinden etkilenmiş, çevre bölgelerden göçlere maruz kalmıştır. İlk etapta Saraybosna'dan kazaya 230 Nişlik muhaciri hicret etmiştir. Bunlara günlük 300 dirhem ekmek tayınıyla 40'ar para katık bedeli verilmesi yönünde irade çıkmıştır⁹¹.

⁸⁶ BOA, *Sadaret Umumi Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.)*, Nr. 459/65, 22 Şaban 1277/5 Mart 1861.

⁸⁷ BOA, *MVL.*, Nr. 956/76, 13 Rebiülevvel 1279/8 Eylül 1862.

⁸⁸ Malcolm, s. 236.

⁸⁹ Mackenzie-Irby, s. 223.

⁹⁰ *The New York Times*, 9 Temmuz 1877,

query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9D05E7DB143FE23BBC4153DFB166838C669FDE

⁹¹ BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH.)*, Nr. 779/63345, 8 Muharrem 1296/2 Ocak 1879.

Berlin Kongresi'nden sonra İpek'te hareketlilik daha da artmış, Kuzey Arnavutluk'ta zorunlu askerliğe karşı hareket başlatılmıştır⁹². İpek'teki isyan askeri birlikler sevk edilerek birkaç günde bastırılabilmiştir⁹³. Bir süre sonra İpek sancağı halkı Mabeyne gönderdikleri yazıda, padişaha bağlılık ve şükranlarını belirtmişler, Arnavutluk bölgesindeki düzenlemelerden bahsederek memleketin imarı, halkın refahı ve asayişin temini için yapılanlar dolayısıyla minnetlerini bildirmişlerdir⁹⁴. Bölgede yaşanan olumsuzluklara rağmen kaza halkının bu tavrı ileriki yıllarda da sürmüştür. Arnavut ileri gelenleri İpek'te toplanarak padişaha bağlılıklarını bir kez daha yinelemişlerdir. Ayrıca, Arnavutluk'ta kan gütmek gibi fiillerin engellenmesi, buna cüret edenlerin hiçbir şekilde himaye edilmeyerek hükümete teslim edilmesi gibi konularda taahhütte bulunmuşlardır⁹⁵.

Bu süreçte daha önce İpek'te bulunan ve 1766'da kaldırılan piskoposluğun yeniden diriltilmesi için Sırp synodu tarafından bir karar alınmıştır. Ancak Sırbistan'da piskoposluğun yeniden diriltilmesinin Avusturya-Macaristan hükümeti ile bir çatışmaya yol açabileceğini düşünen kral, Sırp rahipler meclisinin aldığı bu karara onay vermemiştir⁹⁶. 1889 yılı sonlarında Belgrad'da neşredilen *Correspondance Balcanique* adlı gazetede İpek ve çevresi ile ilgili haberlere geniş yer verilmiştir. Bu haberlerde bölgenin bir süredir eşkıya yatağı haline geldiği, Arnavutların şekavetinin günlük hadise halini aldığı ve bölgede emniyet kalmadığı ifade edilmiştir⁹⁷. Nitekim 1890'lı yılların başında kazada cereyan eden olaylardan asayiş sorununun giderilemediği anlaşılmaktadır. Eylül 1891'de İpek ve Yakova kazalarında bir kısım halk hükümetin emirlerine karşı çıkarak vergilerini ödememişler ve halkı göçe zorlayıcı saldırılarda bulunmuşlardır. İpek mutasarrıfı Ömer Paşa, kazada bulunan iki tabur piyade ile iki bölük süvariye asiler üzerine sevk ederek tahsilât işini gerçekleştirmek istemişse de kendisine bu kazalarda vergilerin asker sevki suretiyle tahsilinin uygun olmadığı bildirilmiştir⁹⁸. 1897 yılı sonlarında İpek ve Yakova'da yaklaşık 5 bin kişi ayaklanmış,

⁹² *The New York Times*, 30 Aralık 1880,

query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=980CEED8123FEE3ABC4850DFB467838B699FDE

⁹³ *The New York Times*, 4 Mayıs 1881,

query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9E01E0DB133CEE3ABC4C53DFB366838A699FDE

⁹⁴ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.)*, Nr. 5/10, 25 Safer 1299/16 Ocak 1882.

⁹⁵ *Yeni Asır*, Nr. 355, 5 Şevval 1316/16 Şubat 1899, s. 3; *Yeni Asır*, Nr. 356, 9 Şevval 1316/20 Şubat 1899, s. 3.

⁹⁶ *The New York Times*, 25 Kasım 1887,

query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9A07E4D71E38E033A25756C2A9679D94669FD7CF

⁹⁷ BOA, *Hariciye Tercüme Odası (HR.TO.)*, Nr. 23/31, 12 Teşrin-i Sâni 1305/24 Kasım 1889.

⁹⁸ BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)*, Nr. 5371, 27 Safer 1309/2 Ekim 1891.

ağır kayıpların verildiği çatışmalar⁹⁹ üzerine İpek'e iki saray görevlisi ve bir Arnavut ileri geleninden oluşan bir komisyon gönderilerek bölgedeki gerilim giderilmeye çalışılmış¹⁰⁰ ancak isyanların büyümesine engel olunamamıştır¹⁰¹.

İpek Birliği

Arnavutların ayaklanmaları yaygın bir hal alınca yurt dışındaki Arnavut Ocakları bağımsız Arnavutluk için muhtıralar yayınlamaya başlamışlardır. Arnavut topraklarının parçalanma tehlikesinin giderek artması Arnavutları yeni bir örgüt kurmaya yöneltmiş, Prizren Birliği deneyiminden yıllar sonra bu kez İpek toplantısı gündeme gelmiştir. 1893 yılından beri halk ayaklanmalarının önderlerinden biri olan Hacı Molla Zeka, Kasım 1897'de Kosova'nın her yerinden gelen 500 ileri gelenin katıldığı toplantıda hareketin başına getirilmiştir. Yine 500'e yakın önder kişinin katılımı ile 26-30 Ocak 1899'da Hamam Camii'nde ikinci toplantı yapılmış ve burada "besa¹⁰²," veya "İpek Birliği" adı altında bir birlik kurulmuştur. Birlik, sultandan Arnavut topraklarının Arnavutlar tarafından yönetilmesi, okullarda ve resmî bürolarda Arnavutça konuşulması gibi isteklerde bulunmuştur¹⁰³. Arnavutluk'un özerkliği konusunun da gündeme getirildiği Kasım 1897'deki toplantıda Arnavut sorununun çözümü için izlenecek yol konusunda sultan yanlısı ılımlı kesim ile radikal kesim arasında ortaya çıkan fikir ayrılıkları sebebiyle ortak bir karara varılamamıştır. Padişah yanlısı muhafazakâr Arnavut bey ve paşaların bölgede halen etkin olmaları, 1878'te toplanan Prizren Birliği'ni yeniden canlandırabilecek bir girişim olan İpek toplantısının başarısız olmasında etkili olmuştur. Yasaklanmasına rağmen Arnavutlar arasında halen devam eden kan davaları da birliğin başarısız olmasındaki bir diğer etkidir. Bu etkenlere padişahın Arnavutları yabancı müdahalesine yol açacak eylemlerden uzak durmaları

⁹⁹ *The New York Times*, 26 Kasım 1897, query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9BO5E2D71330E333A25755C2A9679D94669ED7CF

¹⁰⁰ *The New York Times*, 27 Kasım 1897, query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=950CE1D7133DE333A25754C2A9679D94669ED7CF

¹⁰¹ *The New York Times*, 2 Aralık 1897, query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9F04EEDF1638E433A25751COA9649D94669ED7CF

¹⁰² *Besa*: Arnavutça'da taahhüt etmek anlamına gelmektedir. Ayrıca kan güden hasımlar arasında ahd ile akd olunan mütarekeye de besa denilmektedir. (Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-Türki*, İstanbul 1992, s. 292). "Aileleri, kabileleri, kişileri bağlayan ve bunlar arasında barış ve dayanışmayı sağlayan yemine dayalı geleneksel bir kuraldır". (E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Ankara 1995, s. 242).

¹⁰³ Necip P. Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Ankara 1978, s. 78-79; "Peja nen sundimin Osman", <http://members.nbci.com/peja/text> 3 Html

konusunda uyarması da eklenince İpek Birliği, kan davalarına son verilmesi konusunda bir karar almanın dışında sonuç vermeyen bir girişim olarak kalmıştır¹⁰⁴.

İpek Birliği, Arnavut ulusçu hareketinde kültürel milliyetçilikten siyasi milliyetçiliğe geçişte bir dönüm noktası olarak görülür. Birliğin padişaha sadakat bildiriyle başlayan programında, Arnavutların bölgedeki en eski halk olduğu vurgulanmış, Antik Yunanlıların ve Makedonların Arnavutların ataları olan Pelaj kabilesinden türedikleri ve Büyük İskender'in de Pelaj asıllı bir Arnavut olduğu iddia edilmiştir. İpek Birliği içinde dört Arnavut vilayetinin birleştirilmesini veya Prizren Birliği'ni canlandırmayı isteyenler çoğunlukta olmakla birlikte özerklik değil Arnavutluk'ta güvenliğin sağlanması düşüncesinde olanlar da vardı. Birlik içinde yer alan bütün gurupların birleştiği ortak nokta ise Bulgar, Sırp ve Karadağlılara karşı Arnavut topraklarını koruma kararlılıkları olmuştur¹⁰⁵.

XX. yüzyıl başlarında bölgede güvenlik ve asayiş sorununun artmasını bahane eden büyük devletler Osmanlı yönetimine müdahalede ısrar etmeye başlamışlardır. 1902 Mart'ında Rus elçisi Bâbıali'ye İpek'teki Hıristiyanların korunmasına dair bir nota göndermiştir. Notada, "*Eski Sırbistan'daki Sırlar üzerinde süregelen kanlı zulme bir son vermenin vakti geldi. Slav kanı cennete ve Rusya'ya ağılıyor/yalvarıyor. Eğer Türkiye bu canavarlıklara bir son vermezse onun yerine Rusya inisiyatifi ele alacaktır*" denilmektedir¹⁰⁶. Yaklaşık bir yıl sonra Avusturya ve Rusya 21 Şubat 1903'te Makedonya Meselesi ile ilgili yeni bir proje hazırlayıp Bâbıali'ye sunmuşlardır. Arnavutlar Bâbıali'nin kabul ettiği bu proje ile çok taviz verildiğini düşünmüşler, memnuniyetsizliklerini ifade etmek ve projenin uygulanmasına engel olmak için ayaklanmaya başlamışlardır¹⁰⁷. Üç bin Arnavut merkezde kabul edilen reformları protesto ettikten sonra hududa gelerek İpek'i istila etmişlerdir¹⁰⁸. Bölgeye olayları yatıştırmak için özel yetkilerle gönderilen komisyonun üyeleri İpek'te Arnavutlar tarafından kuşatılarak tutuklanmışlardır. İtalya, Almanya, Avusturya ve Rusya elçileri sultanı Arnavut isyanını bastırması için acele etmeye teşvik etseler de sultan, baskıcı bir

¹⁰⁴ Nuray Bozboru, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, C. I, Ankara 2006, s. 578; Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, İstanbul 1997, s. 217.

¹⁰⁵ Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzylında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul 2007, s. 165.

¹⁰⁶ *The New York Times*, 8 Mart 1902, query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9505E3DF1230E733A2575BC0A9659C946397D6CF

¹⁰⁷ Andonyan, s. 136.

¹⁰⁸ *The New York Times*, 15 Şubat 1903, query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9DO2E4DC1130E733A25756C1A9649C946297D6CF

tavır izlemekten imtina etmiştir¹⁰⁹. İpek'in devlet taraftarı bazı kabileleri, hükümete yardımda bulunacaklarını beyan etmelerine rağmen ayaklananlar onları da ittifaklarına dâhil etmeye çalışmışlar, kendilerine katılmayanların evlerini yakma tehdidinde bulunmuşlardır¹¹⁰. Kazaya bağlı Rodinik Gübayine köyünde İsa Bolatin'in çiftliğinde bir cemiyet teşkil etme girişiminde bulunmuşlardır¹¹¹. Luma, Has nahiyesi, Podrime ve çevresi rüesasından 45 kişi İpek'e gitmişlerdir. İpek'teki nasihat heyetinin çabaları isyancılar üzerinde etkili olmamış, reformları kesinlikle kabul etmeyecekleri cevabını vermişlerdir¹¹². İpek Kumandanlığı bölgeye üç taburun gönderilmesini istemişse de asker sevki halinde halkın telaşa kapılabileceği düşünülerek taburların sevkinden vazgeçilmiş¹¹³ ancak bir süre sonra yaşanan yoğun çatışmalar üzerine bölgeye Firzovik'ten takviye güçler gönderilmiştir¹¹⁴. Bunun üzerine Arnavutlar sultana bağlılıklarını deklere etmek durumunda kalmışlar¹¹⁵, İpek ve Yakova'da bulunan çok sayıda isyancı sinmiş hatta vergi yükümlülüklerini dahi yerine getirme eğilimine girmişlerdir¹¹⁶.

Bu eğilime rağmen kazada sükunetin sağlandığını söylemek güçtür. 1908 yılının ilk aylarında İpek'te 7-8 köyden 120'nin üzerinde kişi Sırbistan'a hicret etmiştir. Bunlardan bazıları eşkıya saldırılarından kaçarken bazıları da cinayet işlemleri, çiftliklerini kaybetmeleri, öküzlerinin çalınması, vergileri fazla bulmaları gibi sebeplerle ya da maişetlerini daha kolay sağlamak ümidiyle firar etmişlerdir¹¹⁷.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İpek'te mebus seçiminde gecikme yaşanınca bu durum bölge halkının Kanun-ı Esasi aleyhinde olduğu şeklinde yorumlanmış ve yabancı basında bu yönde haberler çıkmıştır. Ancak kısa süre içinde gecikmenin beldenin bir kısım eşraf ve hatırlı kişilerinin kanlıları barıştırmak için köylerde olmalarından ileri geldiği anlaşılmış ve İpek mutasarrıflığı yabancı gazetelerde çıkan bu tür haberlerin

¹⁰⁹ *The New York Times*, 18 Nisan 1903, query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9E05E0D61E30E733A2575BC1A9629C946297D6CF

¹¹⁰ BOA, *Teftişat-ı Rumeli Evrakı Jandarma Müşiriyet ve Kumanda (TFR.I.AS.)*, Nr. 3/208, 1 Şubat 1318/14 Şubat 1903.

¹¹¹ BOA, *TFR.I.AS.*, Nr. 3/208, 5 Mart 1319/18 Mart 1903.

¹¹² BOA, *TFR.I.AS.*, Nr. 3/208, 27 Mart 1319/9 Nisan 1903.

¹¹³ BOA, *TFR.I.AS.*, Nr. 3/208, 26 Mart 1319/8 Nisan 1903.

¹¹⁴ *The New York Times*, 18 Mayıs 1903, query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9501E1D61F30E733A2575BC1A9639C

¹¹⁵ *The New York Times*, 19 Mayıs 1903, query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9F03E4DC1339E33BA2575AC1A9639C946297D6CF

¹¹⁶ *The New York Times*, 23 Mayıs 1903, query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9AODE0DF1639E433A2575OC2A9639C946297D6CF

¹¹⁷ BOA, *TFR.I.KV.*, Nr. 192/19177, 19 Safer 1326/23 Mart 1908.

asılsız olduğunu bildirmiştir¹¹⁸. Ancak bundan sonraki dönemde de asayiş sorunu devam etmiştir. O zamana kadar daha çok bölgede yapılmak istenen ıslahata karşı tepkiden kaynaklanan olaylar artık ayrılıkçı isyanlara dönüşmüş, Osmanlı hakimiyetinin son yıllarında gerilim artarak devam etmiştir. İttihatçıların merkezileştirme politikası Arnavutlar arasında, özellikle de kuzeydeki Katolikler arasında memnuniyetsizliği arttırmıştır. 1911 yılı Mart ayı sonunda muhtelif kabileler tarafından başlatılan isyana Haziran ayında Katolikler de katılmışlardır¹¹⁹.

1912 yılı Mayıs'ında İpek'te bazı şahıslar yol yapan, hükümet binası ve okul inşa eden ustabaşı, işçi ve nöbetçilere saldırmışlardır. 25 saldırganın öldürüldüğü olaylar sonrasında önlem olarak İpek'e bir savunma taburu ve makineli silahlar getirilmiştir. Bölgedeki gelişmeler üzerine kazada tekrar idare-i örfiye ilan edilmiş, bir divan-ı harp heyetiyle bir heyet-i tahkikiye gönderilmiş ve kasabının önde gelenlerine gerekli tembihlerde bulunularak asayiş sağlanmaya çalışılmıştır¹²⁰. 30 Ekim'de Karadağ birlikleri İpek'e girene kadar Osmanlı yöneticileri asayiş sağlama yönündeki çabalarını sürdürmüşlerdir. Karadağ'a 15 mil uzaklıktaki İpek'te Karadağ işgalinden sonra eski patrikhane katedralinde bir şükran yemeği verilmiştir¹²¹. Premier Pasitch'ın eski sekreteri Herr Tomatch, Prizren'den İpek'e olan yolculuğu esnasında yanan köyler dışında hiçbir şey görmediğini, yol boyunca Arnavutların asıldığı darağaçlarının olduğunu söyler ve Yakova'ya uzanan yolun bir "darağacı geçidi" gibi görüldüğünü ekler¹²². Balkan Savaşları sırasında Karadağ ordusu tarafından işgal edilmiş olan İpek, 1920'ye kadar Karadağ'ın bir parçası olarak kalmış, daha sonra Sırbistan'a katılmıştır¹²³.

¹¹⁸ *Zaman*, Nr. 25, 6 Zilkade 1326/30 Kasım 1908, s. 2.

¹¹⁹ Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, C. V, İstanbul 1967, s. 114. 1911 yılı sonlarında kazada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dört azası öldürülmüştür. (*The New York Times*, 9 Kasım 1911, query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9C06E1DE1E31E233A2575AC0A9679D946096D6CF).

¹²⁰ BOA, *İ.MMS.*, Nr. 151/7, 24 Nisan 1328/7 Mayıs 1912; *BEO.*, Nr. 4037/302754, 26 Nisan 1328/9 Mayıs 1912; *The New York Times*, 2 Haziran 1912, query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=98D744DA1E3CE633A25751C0A9609C9463396D6CF

¹²¹ *The New York Times*, 1 Kasım 1912,

query.nytimes.com/mem/archivefree/pdf?res=9A02E7DF1E3AE633A25752CDA96679D946396D6CF

¹²² *The New York Times*, 31 Aralık 1912, s.

1/4, query.nytimes.com/mem/archive.free/pdf?res=9DOCEEDA1E3AE633A25752C3A9649D946396D6

CF

¹²³ Kiel, s. 368.

Sonuç

Tanzimat sonrasında ülke genelinde gerçekleştirilmeye çalışılan yenilik ve düzenlemeler İpek'te de hayata geçirilmek istenmiş, bu yönde önemli adımlar atılmış ancak özellikle asayiş sorunu kazanın gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. 10-15 Haziran 1910 tarihlerinde İpek'te bulunan Ahmed Şerif'in kaza ile ilgili izlenimleri bu gerçekliği ortaya koyar mahiyettedir. Ahmet Şerif İpek'i harap ve düzensiz, sokakları dar ve kirli bir şehir olarak tasvir etmiştir. Ortasından büyük bir su geçen, etrafında bir rıhtım veya basit bir set bile bulunmayan şehirde oluşan bataklık genel sağlığı tehdit eder mahiyettedir. Maarif yeterli düzeyde değildir. Yeni açılan idadi mektebi dışında mevcut mahalle mektepleri cehaleti giderip geleceği aydınlatacak nitelikte değildir. Hükümet memurlarının oturacak daireleri yoktur, mutasarrıf, maiyeti ile birlikte kışlada çalışmaktadır. Diğer devlet daireleri de üç beş yere taksim edilmiş durumdadır¹²⁴. Bu olumsuz manzaraya rağmen vilayet genelinde askerî harekâtın olumsuz izleri silinmeye çalışılmaktadır. İpek, Prizren ve Priştine sancaklarında askerî harekât sırasında yanan yerlerin inşa masrafları için 1910 yılı Dâhiliye Nezareti bütçesine 5 milyon 130 bin kuruşun ilavesine dair irade çıkmıştır¹²⁵. Kaza yöneticileri 1911 yılında ise sıhhi sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Yıl ortalarında İpek'te şiddetli bir kolera zuhur etmiş, askerden 2, halktan 27 kişi ölmüştür. Vilayet merkezinden buraya doktor ve tıbbî levazımat gönderilmiş ve hastalığın diğer bölgelere sirayetini önlemek için çeşitli heyetler oluşturulmuştur¹²⁶. Ayrıca koleranın yayılmasını önlemek için gerekli tedbirleri almak üzere vilayet bütçesine 200 bin kuruşluk ödenek aktarılmıştır¹²⁷. Bölgesel ehemmiyeti ve dinî niteliğinin yanı sıra İpek'te, önemli şahsiyetler yetişmiştir. Ünlü şair Mehmet Akif Ersoy'un kökeni İpek'e dayanmaktadır¹²⁸. Babası küçük yaşta tahsil için kazaya bağlı Şuşisa köyünden İstanbul'a gelmiştir¹²⁹. İpek'li olup buradaki medreselerde yetişen bir diğer önemli isim kendisine has üslubu ve dilinin sadeliği ile

¹²⁴ Ahmed Şerif, *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'de Tanin*, Haz: Mehmet Çetin Börekçi, C. II, Ankara 1999, s. 23.

¹²⁵ *Düstur*, Tertib-i Sani, C. IV, Nr. 25, s. 52.

¹²⁶ BOA, *Dahiliye Nezareti İdare (DH.İD.)*, Nr. 50-2/14, 6 Şaban 1329/2 Ağustos 1911. Gazetelerde ölen ve hastalığa yakalananların sayısı ile ilgili farklı bilgiler verilmiştir. Rumeli gazetesine göre İpek'te koleradan altı yedi kişi ölmüş, birçok kişi de hastalığa yakalanmıştır. (*Rumeli*, Nr. 498, 20 Receb 1329/17 Temmuz 1911, s. 3).

¹²⁷ BOA, *DH.İD.*, Nr. 38-2/5, 23 Şubat 1327/7 Mart 1912.

¹²⁸ Rızaj, s. 236.

¹²⁹ M. Orhan Okay-M. Ertuğrul Düzdağ, "Mehmed Akif Ersoy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 432.

belirmiş seçkin bir tarihçi olan İbrahim Peçevi'dir¹³⁰. Macarcaya vâkıf olup eserinde bu dilde kaynaklardan da yararlanmıştı. Peçevi Tarihi, 1520-1640 arasında meydana gelen olaylar için önemli bir eserdir¹³¹. İpek'li önemli şahsiyetler arasında Molla Derviş ve "Vasiyetnamesi"ni de zikretmek gerekir. Kendisinin 1765-70/1865-70 arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Ona ait bir ilahi İpek ve Yakova bölgelerinde camilerde hala salâ olarak okunmaktadır¹³².

¹³⁰ Tuğlacı, s. 354.

¹³¹ Ahmed Refik, *Osmanlı Âlimleri ve Sanatkârları*, İstanbul 1997, s. 91-103; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev: Coşkun Üçok, Ankara 1992, s. 211.

¹³² Mustafa Balcı-Yüksel Özgen-Necip Karaevli, "Arnavut Edebiyatı Tarihi", *Balkanlar El Kitabı*, C. III, Ankara 2007, s. 67.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

- Babiali Evrak Odası (BEO.)*
- Dâhiliye Nezareti Islahat (DH.TMIK.S).*
- Dâhiliye Nezareti İdare (DH.İD.)*
- Hariciye Tercüme Odası (HR.TO.)*
- İrade Dâhiliye (İ.DH.)*
- İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)*
- İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.)*
- Meclis-i Vâlâ (MVL.)*
- Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV.)*
- Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM.)*
- Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.)*
- Şura-yı Devlet Mülkiye (ŞD.MLK.)*
- Teftişat-ı Rumeli Evrakı Jandarma Müşiriyet ve Kumanda (TFR.I.AS.)*
- Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.)*
- Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.)*

160

Sürelî Yayınlar:

- Düstur, Tertib-i Sani, C. II, Dersaadet 1330.*
- Düstur, Tertib-i Sani, C. IV, Dersaadet 1331.*
- Rumeli.*
- The New York Times.*
- Yeni Asır.*
- Zaman.*

Salnameler:

- Kosova Vilayeti Salnamesi, H. 1300, H. 1304, H. 1311, H. 1314.*
- Manastır Vilayeti Salnamesi, H. 1292.*
- Prizren Vilayeti Salnamesi, H. 1290, H. 1291.*
- Selanik Vilayeti Salnamesi, H. 1299.*

-*Salname-i Devlet-i Aliye-yi Osmaniye*, H.1266, H. 1271, H. 1273, H. 1278, M. 1328, H. 1328.

-*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, H. 1316, H. 1321.

Matbu Eserler-Yayınlanmış Vesikalar:

-Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, C. I-II, Dersaadet 1313.

-Şemseddin Sami, “İpek”, *Kâmûsü'l-A'lâm*, C. II, İstanbul 1314, s. 1116.

-Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-Türkî*, İstanbul 1992.

-Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul 1333.

-TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, İstanbul 2007.

Tetkik Eserler-Makaleler:

Afyoncu, Erhan; “Osmanlı İdaresinde Sırbistan”, *Balkanlar El Kitabı*, C. I, Ankara 2006, s. 350-358.

Ahmed Refik; *Osmanlı Âlimleri ve Sanatkârları*, İstanbul 1997.

Ahmed Şerif, *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'de Tanin*, Haz: Mehmet Çetin Börekçi, C. II, Ankara 1999.

Alpan, Necip P.; *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Ankara 1978.

Andonyan, Aram; *Balkan Savaşı*, Çev: Zaver Biberyan, İstanbul 1999.

Aydın, Mahir; *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, İstanbul 1996.

Babinger, Franz; *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev: Coşkun Üçok, Ankara 1992.

Balcı, Mustafa-Yüksel Özgen-Necip Karaevli; “Arnavut Edebiyatı Tarihi”, *Balkanlar El Kitabı*, C. III, Ankara 2007, s. 57-83.

Bartl, Peter; *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, Çev: Ali Taner, İstanbul 1998.

Bozboru, Nuray; *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, İstanbul 1997.

_____, “Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi”, *Balkanlar El Kitabı*, C. I, Ankara 2006, s. 568-588.

Erken, İlkay; *İşkodra Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2014.

Erler, Mehmet Yavuz & Dušan Mlacovic, “Antik Bir Kalede Osmanlı Tarzı Yaşam: Bir Kroki Bir Hikâye; Adriyatik Bar Kalesi (1523-1881)”, *Studies of the Ottoman Domain*, C. 6, S. 11, Ağustos 2016, s. 52.

Fine, John V. A., John Van Antwerp Fine; *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, The University of Michigan Press, 1994.

Harp Akademileri Komutanlığı, *Makedonya*, İstanbul 1992.

Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Ankara 1996

Karpat, Kemal H. ; *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010.

Kınel, Machiel; “İpek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 366-368.

Koyuncu, Aşkın; “Yunanistan’da Bağımsız Devlet”, *Balkanlar El Kitabı*, C. I, Ankara 2006, s. 488-514.

Kutlu, Sacit; *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul 2007.

Mackenzie, G. Murr and A.P. Irby; *Travels In The Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Vol. I, London, Daldy, Isbister & CO.56, Ludgate Hill, 1877.

Malcolm, Noel; *Kosova Balkanları Anlamak İçin*, İstanbul 1999.

Nesimi, Kani; *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2000.

Okay, M. Orhan-M. Ertuğrul Düzdağ; “Mehmed Akif Ersoy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 432-439.

“Pecs (Peç)”, *Türk Ansiklopedisi*, 26, Ankara 1977, s. 449-450.

“Peja nen sundimin Osman”, <http://members.nbci.com/peja/text> 3 Html

Rizaj, Skender; *Kosova, Arnavutların ve Türklerin Dünü, Bugünü ve Yarını*, İstanbul 1993.

Şentürk, Hüdayi; *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992.

Temizer, Abidin; *Karadağ’ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013.

Tuğlacı, Pars; *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985.

Ulubelen, Erol; *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, C. V, İstanbul 1967.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, C. IV, I. Kısım, Ankara 1995.

Ünlü, Mucize; *Manastır Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996.

Ünlü, Mucize; *Kosova Vilayeti*, Ankara 2014.

Vırmıça, Raif; *Kosova Hamamları*, Ankara 2002.